श्रीभगवानुवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥ १०.१॥

॥ ॐ ॥ षष्ठेऽध्याये ध्यानयोग उक्तः । नवमान्ते च 'मन्मना' (९.३४) इत्यादिना तद्ध्यानं स्मारितम् । तच्च ध्येयसापेक्षम् । अतो ध्यानार्थं भगवद्विभूतिरूपाणि अत्राध्याये अग्रे 'हन्त ते कथयिष्यामि' इत्यादिना प्राचुर्येण वक्ष्यन्नादौ बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां सामर्थ्यातिशयोपेततया' निर्माणरूपं विशेषकारणत्वं च भगवतो वक्ति । यद्यपि 'भोक्तारं यज्ञतपसां' (५.२९) इत्यादिना पञ्चमान्तादौ ध्येयमुक्तम् । तथाऽपि विशिष्टाधिकारिणां भगवद्विभूतय उपास्या इति तदुक्तिरत्रेति । उक्तरूपविशेषकारणत्वमपि विशिष्टाधिकारिध्येयमिति तस्याप्यत्रोक्तिः । ननु विभूतिरूपाण्यपि 'रसोऽहमप्सु कौन्तेय' (७.८) इत्यादिना "अहं क्रतुः" (९.१६) इत्यादिना चोक्तान्येव । सत्यम् । अत्र विस्तरेणोच्यन्त इत्यदोषः । अत एवास्य विभूत्यध्याय इति व्यपदेशः । तदुक्तेरेव बहुत्वेनैकवाक्यता चाध्यायस्य । विभूतिशब्दार्थमग्रे वक्ष्यामः । तत्र पार्थस्य श्रोतृत्वसंपत्तिप्रतिपादनाय तद्विशेषणोक्तिपूर्वं संबोध्य प्रतिजानीते ॥ भूय एवेति । हे महाबाहो भूय एव पुनरेव मे परमं वचः माहात्म्यप्रतिपादकं वचनं शृणु श्रुत्वा तत्र निष्ठां कुरु । प्रीयमाणाय मद्वचः श्रुत्वा सन्तोषं प्राप्नुवते । अनेन श्रोतृत्वसंपत्तिरुक्ता । ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया वक्ष्यामीति ॥ १०.१॥

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ १०.२॥

प्रतिज्ञातमहिमानमाह ॥ न म इति । सुरगणा महर्षयश्च मे प्रभवं प्रभावं महिमानं न विदुः प्रभवमुत्पत्तिं मदधीनामुत्पत्तिं जगत इति योज्यम् । न विदुः न जानन्ति । देवादिजगतो भगवदधीनामुत्पत्तिं सुरगणादयो न जानन्ति । किमुतान्य इत्यर्थः । यद्वा मे प्रभवं ममोत्पत्तिं सुरगणादयो न विदुरित्यर्थः । भगवन्महिमवज्जगदुपतिवच्च

भगवदुत्पत्तिं विद्यमानां न जानन्तीति न भ्रमितव्यं । किंतु महिमजगदुपत्त्योः सत्त्वमिव भगवदुत्पत्तेः प्रभावजगत्प्रभवयोरिव मे प्रभवः कुतो नेति चेत्तत्रोच्यते ॥ अहमादिरिति । देवानां मनुष्याणां च उपलक्षणमेतत् । देवादिकृत्स्नजगतोऽहमादिः कारणं हि यतोऽतो मे प्रभवो नेति । सर्वस्य मत्सृष्टत्वेन । मज्जनकस्यान्यस्याभावात् । असतश्च पूर्ववृत्तित्वरूपजनकत्वायोगात् । आत्माश्रयापत्त्या मयैव मज्जननायोगादिति भावः । तदाह सूत्रे "ॐ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॐ" (२.३.९) इति ॥ १०.२॥

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०.३॥

स्वज्ञानान्मोक्षाख्यमहिमानं चाह ॥ यो मामिति । योऽधिकारी अजमुत्पत्तिहीनम् । अनादिं अनश्चासावादिश्च तम् । सर्वचेष्टकं कारणभूतं च । अनितेरन्तर्णीतण्यर्थात्पचाद्यच् । यद्वा अनस्य मुख्यप्राणस्य कारणं च लोकानां महास्वामिनं मां वेत्ति जानाति स मर्त्येषु असंमूढः संमोहहीनः भ्रान्तिहीनः सन् सर्वपापैः प्रमुच्यते मुक्तो भवति ॥ १०.३॥

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥ १०.४॥

मुक्तिहेतुज्ञानविषयत्वमहिमानमुक्त्वा बुद्ध्यादिप्रदत्वमहिमानं चाह ॥ बुद्धिरिति । यद्वा 'अहमादिर्हि देवानां' इति देवाद्युपलक्षितसर्वकारणत्वं स्वस्योक्तम् । तत्र केषाञ्चिद्बुद्ध्यादीनां महर्ष्यादीनां च सामर्थ्यातिशयोपेततया निर्माणरूपविशेषकारणत्वोक्त्या प्रागुक्तं प्रपञ्चयति ॥ बुद्धिरित्यादित्रयेण । बुद्धिरन्तःकरणं कार्याकार्यनिश्चयो वा । ज्ञानं तु प्रतीतिसामान्यम् । असंमोहः अकार्येच्छाऽभावः मिथ्याज्ञानाभावो वा । क्षमा क्रोधाभावेन सहापकर्तुरनपकरणम् । सत्यं यथार्थज्ञानपूर्वकमनुष्ठानं वचनं वा । दम इन्द्रियनिग्रहः । शमो भगवन्निष्ठता । सुखमनुकूलवेदनीयम् । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयम् । भव उत्पत्तिः । भावः सत्ता । भयं त्रासः । अभयं त्रासविरोधिमनोव्यापारः ॥ १०.४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ १०.५॥

अहिंसा परप्राणिपीडाऽभावः । समता द्वन्द्वेषु निर्विकारत्वम् ।

तुष्टिर्विषयालम्बुद्धिः । तपो ब्रह्मचर्यादिः । दानं धर्मार्जितवित्तस्य परस्वत्वापादनम् । यशः कीर्तिः । अयशोऽपकीर्तिः । पृथग्विधाः नानाविधाः एते भावाः धर्माः भूतानां प्राणिनां मत्त एव भवन्ति इति ॥ १०.५ ॥

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥ १०.६ ॥

न केवलं भूतानां बुद्ध्यादिधर्माः मत्तो भवन्ति । किन्तु भूतान्यपि मत्त एव भवन्तीत्याह ॥ महर्षय इति । 'मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । वसिष्ठश्च महातेजाः पूर्वे सप्तर्षयः स्मृता' (मोक्षधर्मे) इत्युक्ताः । पूर्वे पूर्वमन्वन्तरस्थास्सप्तमहर्षयः । मानसाः ब्रह्मणो मनोऽपत्यतया जाताः पूर्वे प्राथमिकाश्चत्वारः स्वायम्भुवस्वारोचिषरैवतोत्तमाख्याः मनवः । यद्वा मनु अवबोधने इत्यतः उप्रत्यये बोधवैशेष्याद्ब्रह्माद्या देवाः विप्रक्षत्रियवैष्यशूद्रभेदेन चतुर्धा स्थितत्वाच्चत्वारः । उक्तं हि बृहद्भाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थेऽव्याकृतब्राह्मणे । 'विष्णोर्ब्राह्मणजातिः सन् जज्ञे ब्रह्मा चतुर्मुखः । इतोऽग्रे जगतस्तस्मात्क्षत्रजातिरजायत ॥ वायुः सदाशिवोऽनन्तो गरुडः शक्र एव च । कामश्च वरुणश्चैव सोमः सूर्यो यमस्तथा ॥ एवमाद्याः क्षत्रियास्तु देवता ब्रह्मनिर्मिताः ॥' इति । तथा 'विवस्वदिन्द्रवरुणविष्णुभ्योऽन्येऽदितेः सुताः । रुद्रादन्ये तथा रुद्राः वायोरन्ये च वायवः । अग्नेरन्ये च वसवो वैश्या इत्येव कीर्तिताः ॥' तथा 'अश्विनौ पृथिवी चैव कालो मृत्यव एव च । शूद्रदेवाः समुद्दिष्टा देववर्णा इति स्मृता ॥' इति च । विवस्वदिन्द्रवरुणानां क्षत्रियत्वाद्विष्णोरवर्णत्वात्तेभ्योऽन्येष्टावादित्या ग्राह्या इति विष्णुभ्य इत्युक्तम् । अग्नेर्ब्राह्मणत्वादग्नेरन्य इत्युक्तम् । सप्तैव वसवो वैष्याः । सदाशिवस्य क्षत्रियत्वाद्रुद्रादन्य इत्युक्तम् । दशैव रुद्रा वैश्या इत्यर्थः । मद्भाव मत्तो भावो जन्म येषां ते मद्भावः मत्त एवोत्पत्तिमन्त इत्यर्थः । लोके इमाः प्रजा येषां प्रागुक्तमनूनां पुत्रपौत्रादिरूपेण वर्तन्ते ते मद्भावा इत्यन्वयः । न च 'ततो मनून्ससर्जाते मनसा लोकभावनात्' (भागवत.पु ३.२१.४९) इत्युक्त्या ब्रह्मसृष्टानां स्वायम्भुवादीनां कथं मद्भावा इत्युक्तिरिति शङ्क्यम् । ब्रह्मान्तर्यामिणो मत्तो जनिमन्त इत्यर्थकत्वान्मद्भावा इत्यस्य । ब्रह्मा तु द्वारमात्रम् । न चैवमपि प्रियव्रताद्यपत्यतादशायामेवोत्पन्नानां तेषां मनुसंज्ञकत्वेन मानसत्ववेलायां तदभावेन मनव इति उक्तिरयुक्तेति वाच्यम् । मानसदेहात्यागेनैव प्रियव्रतादावुत्पन्नानां द्वयोर्देहयोरैक्येन मनुत्वोपपतेः इत्येतद्भाश्यटीकायामेवोक्तेः ॥ १०.६ ॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥१०.७॥

उक्तमाहात्म्यज्ञानस्य फलमाह ॥ एतामिति । एतां 'न मे विदुः सुरगणा' इत्यादिनोक्तां विभूतिं विशिष्टभवनं सुरगणाद्यवेद्यत्वरूपां महत्तां वक्ष्यमाणनानाविधभवन्तं वा । योगं च बुद्ध्यादिसर्वस्रष्टृत्वोक्त्या लब्धम् । प्रभवपदस्य प्रभावमिति व्याख्यानेन प्रभवपदेनोक्तं वा मम सामर्थ्यं च । "युज्यतेऽनेन (येन) योगोऽसावुपायः शक्तिरेव चे"त्युक्तेः । तत्त्वतो यो वेत्ति सोऽविकम्पेन निश्चलेन योगेन ध्यानरूपोपायेन युज्यते युक्तो भवति । अत्रार्थे संशयो नेत्यर्थः ॥१०.७॥

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥१०.८॥

उक्तफले विश्वासजननार्थं पूर्वोक्तमहिमज्ञानपूर्वं मां भजन्तः सन्तीत्यहमित्यादि द्वाभ्यामुक्त्वा पुनस्तेषामित्यादिद्वाभ्यां फलं च व्यनक्ति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः सर्वस्याहमुत्पादक इत्यर्थः । मत्तः सर्वं प्रवर्तन्ते । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यनुकूलव्यापारवद्भवति । लयादिरपि मदायत्त इत्युपलक्ष्यते इति मत्वा बुधाः ज्ञानिनः भावसमन्विताः भावेन भक्त्या समुपेतः सन्तः मां भजन्ते । पत्रपुष्पादिभिरर्चयन्ति ध्यायन्ति चेत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धेनैव मामित्यस्य लाभात्पुनर्मामित्युक्तिर्जीवेश्वरैक्याभिप्रायेण स्वात्मानमुद्दिश्याहमेव सर्वस्य प्रभव इति मत्वा भजन्त इति प्रतीतिनिरासाय ॥१०.८॥

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥१०.९॥

पुनर्भजनप्रकारमेवाह ॥ मच्चिता इति । मन्निष्ठमनस्काः । मद्गतप्राणाः मद्विषयचेष्टावन्तः । बोधयन्तः शिष्यान्प्रति बोधयन्तो मामुपदेशेनेति योज्यम् । परस्परं मां कथयन्तः कीर्तयन्तश्च नित्यमिति सर्वत्रान्वेति । तुष्यन्ति तृप्ता भवन्ति । विषयेष्वलम्बुद्धिमन्तो भवन्ति । तत्र हेतुः रमन्ति च सुखमनुभवन्ति चेति ॥१०.९॥

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०.१०॥

सततयुक्तानां नित्यं मयि निबद्धचित्तानां प्रीतिपूर्वकं मां भजतां तेषां तमेव बुद्धियोगं ज्ञानरूपं मुक्त्युपायं ददामि । येन बुद्धियोगेन मामुपयान्ति तमित्यन्वयः ॥ १०.१० ॥

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥ १०.११ ॥

अनाद्यज्ञानकृतबन्धसत्त्वात्कथं तत्प्राप्तिरित्यत आह ॥ तेषामेवेति । तेषामनुकम्पार्थमनुग्रहार्थमेव । न तु किञ्चित्फलमुद्दिश्य । अहमज्ञानजं तेषां तमः सुखदुःखादिक्लेशरूपबन्धं भास्वता विरोधिनाशनदक्षतया प्रकाशमानेन ज्ञानाख्यदीपेन आत्मभावस्थः तदीयचित्तवृत्तिस्थस्सन्नाशयामीति ॥ १०.११ ॥

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥ १०.१२ ॥

एवं सङ्क्षेपेणोक्तं विभूतिं योगं च श्रुत्वा विस्तरेण ज्ञातुकामः तत्स्तुतिपूर्वकं तद्वक्तुं प्रार्थयते ॥ परमित्यादिभिः सप्तभिः । हे केशवेत्यग्रेतनमाकृष्यते । भवान्परमुत्तमं ब्रह्म परिपूर्णं वस्तु परं धाम उत्तमाश्रयः परमं पवित्रं त्वां ऋषयो वसिष्ठाद्या देवर्षिर्नारदोऽसितादयश्च पुरुषं पूर्णषड्गुणं शाश्वतं निर्विकारं दिव्यं लोकविलक्षणं आदिदेवं अजं जन्महीनं विभुं विशिष्टतया विविधतया च भवनहेतुना विभुशब्दवाच्यमाहुः ॥ १०.१२ ॥

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १०.१३ ॥

"अहं सर्वस्य" इत्यादिना स्वयं च मे मह्यं ब्रवीषि वदसि ॥ १०.१३ ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥ १०.१४ ॥

हे केशव यन्मां प्रति वदसि सर्वमेतन्माहात्म्यं ऋतं सत्यमेव

मन्ये ।केशवशब्दार्थ उक्तः प्रथमाध्याये ।हे भगवन्
षड्गुणयुक्त ते व्यक्तिं सामर्थ्यातिशयं देवा दानवाश्च न विदुः ।
हीति 'न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्र' इत्यादौ प्रसिद्धमित्यर्थः ॥१०.१४॥

स्वयमेवाऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१०.१५॥

तर्हि को जानातीत्यत आह ॥स्वयमेवेति ।हे पुरुषोत्तम त्वं
स्वयमेवान्यदनपेक्ष्यात्मना स्वसामर्थ्येनात्मानं वेत्थ जानासि ।
भूतभावन भूतानामुत्पादक भूतेश भूतनियामक ॥१०.१५॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१०.१६॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते ॥वक्तुमिति ।दिव्याः या विभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिः त्वमिमान्लोकान्व्याप्य तिष्ठसि ।ता विभूतीरशेषेण
वक्तुं अर्हसीत्यर्थः ।विभूतयो नाम विविधतया नानारूपतया
रामकृष्णादितया भूतानि रूपाणि ।यद्वा 'येषां विष्णुस्वरूपाणां
सन्निधेरन्यवस्तुषु ।विशिष्टत्वं स्वजातेः स्याद्विभूत्याख्यानि
तानि तु' इत्युक्तदिशा स्वसन्निधिनिमित्तेन वस्तुषु
स्वजात्युत्तमतापादकरूपाणि ॥१०.१६॥

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१०.१७॥

नित्यं मच्चिन्तनया विभूतिरूपाणि जानीहि किं मद्वचनप्रार्थनयेत्यत
आह ॥कथमिति ।त्वां परिचिन्तयन्नप्यहं त्वद्वचनाभावे ।हे
योगिन्ननन्तशक्ते विभूतीः कथं विद्यां जानीयाम् ।अतो हे
भगवन्मया केषु केषु भावेषु पदार्थेषु तेषां
स्वजात्युत्तमतापादकतया स्थितः सन् चिन्त्योऽसि ॥१०.१७॥

विस्तरेणाऽत्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१०.१८॥

तमात्मनो विभूतिं वस्तूनां विशिष्टताप्रदमात्मनो रूपं
विविधतया (नानाविधतया) भूतं रूपं च ।एकवचनं
समुदायाशयम् ।योगं सामर्थ्यं च विस्तरेण भूयः पुनः
पुनः कथय ।ते वचोऽमृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति ।
जनार्दनशब्दार्थ उक्तस्तृतीयाध्याये ॥१०.१८॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥ १०.१९ ॥

'वक्तुमर्हस्यशेषेण' इत्यस्योत्तरं वदन् प्रतिज्ञां तावत्करोति ॥
हन्तेति । हन्त हर्षे । या दिव्याः आत्मविभूतयः वस्तूनां
विशिष्टताप्रदरूपाणि विविधस्वरूपाणि च । तानि रूपाणि प्राधान्यतः
प्रधानतया स्थितानि । ते तुभ्यं कथयिष्यामि । मे विस्तरस्य
विभूतिराशेरन्तः समाप्तिर्नास्ति । अतो नाशेषेण वचनं युक्तमिति
भावः ॥ १०.१९ ॥

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ १०.२० ॥

'केषु केषु च भावेषु चिन्त्य' इत्यस्य प्रश्नस्य सर्वभूतेष्वपि
चिन्त्य इति भावेन सर्वभूतस्थत्वं तावत्सामान्यतो वक्ति ॥ अहमिति ।
हे गुडाकेश जितनिद्र । अहमात्मा व्याप्तोऽपि सर्वभूताणां हृदयगुहायां
स्थितः । अहमेव भूतानामादिर्मध्यमन्तश्च । सृष्टिस्थितिलयकर्ता
चेत्यर्थः ॥ १०.२० ॥

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥ १०.२१ ॥

द्विविधं हि भगवतो विभूतिरूपं प्रत्यक्षं तिरोहितं च । तत्र
प्रत्यक्षं विष्णुकपिलव्यासवासुदेवरामादिरूपम् । तिरोहितं तु
पदार्थेष्वन्यत उत्कर्षप्रदत्वेन सन्निहितम् ।
द्विविधविभूतिरूपाणि सङ्कल्प्याह (????) ॥ आदित्यानामिति ।
द्वादशादित्यानां मध्ये अहं विष्णुरस्मि । सर्व(त्र)व्याप्तत्वात्सर्वेषु
प्रविष्टत्वाद्वा विष्णुनामास्मि । विष्लृ व्याप्तावित्यतः
क्नुप्रत्ययः । विश प्रवेशनं इत्यतः क्नुप्रत्यये शकारस्य
षत्वे वा विष्णुरिति सिद्धेः । 'केषु केष्विति'
पृष्टस्योत्तरमाह ॥ ज्योतिषामिति । ज्योतिषां प्रकाशरूपाणां
मध्ये अंशुमान्विश्वव्यापिरश्मियुक्तो रविरहमस्मि । ज्योतीरूपेभ्यो
रवेराधिक्यहेतुतया रवेण वेदशब्देन ईयते ज्ञायते इति
व्युत्पत्त्या रविनामकः सन् रवौ सन्निहितोऽस्मीत्यर्थः ।
रवशब्द उपपदे इण् गतावित्यतः क्विप् उपपदान्तलोपः ।

मरुतामेकोनपञ्चाशन्मरुतां मध्ये तेभ्यो मरीचिनाम्नो मरुत आधिक्यहेतुतया मरशब्दोक्तोदकवान् मेघो मरी तं चालयतीति व्युत्पत्त्या मरीचिः मरीचिनामा सन्मरीचौ मरुति सन्निहितोऽस्मि । नक्षत्राणां मध्ये तेभ्यो सशिन आधिक्यहेतुतया शशिशब्दितातिसुखत्वहेतुना शशिनामा सन् शशिनि चन्द्रे स्थितोऽस्मि । एवमग्रे सर्वत्र तिरोहितेष्वर्थो ध्येयः । ग्रन्थगौरवभयान्निरुक्तिमात्रं वक्ष्यामः ॥ १०.२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ १०.२२॥

साम्यहेतुना सामवेदनहेतुना वेदे स्थितः सामवेदनामा । वसन्त्यत्रेति वासः सर्वदेशः तत्र वर्तत इति वासवः । वसतेरधिकरणे भञ् तस्मिन्नुपपदे वृतुघातोर्डः । अवबोधरूपत्वान्मनः मनुतेरसुन् । चेतोनेतृत्वाच्चेतना । स्त्रीरूपेण चेतनायां स्थितत्वात्स्त्रीलिङ्गम् । यद्वा भूताणां चेतनारूपसारधर्मद इत्यर्थः । चेतना नाम चेतसो व्याप्तिः । सा च "बहुस्मरणशक्तिश्च चेतनेत्यभिधीयत" इत्युक्तदिशा ज्ञेया ॥ १०.२२॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥ १०.२३॥

सुखकारणत्वाच्छङ्करनामा । वित्तस्वामित्वाद्वित्तेशनामा कुबेरस्थः । पावकः पावयति शोधयतीति व्युत्पत्त्या पावकनामा । पव शुद्धावि"त्यतोऽतर्णितण्यर्थात् ण्वुल् । शुद्धिकर्तेत्यर्थः । मेरुरित्यत्र मा ईरुरिति विभागः । ईरयति प्रेरयतीति ईरः प्रेरकः । माशब्दो निषेधार्थः । ईरः प्रेरकोऽस्यान्यो मा नास्तीति मेरः मेर एव मेरुः । ईर प्रेरण इत्यतः ताच्छील्यार्थे उप्रत्ययः । शिखरिणां पर्वतानाम् ॥ १०.२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥ १०.२४॥

पुरोधसां पुरोहितानां बृहतां पतित्वाद्बृहस्पतिनामानम् । सेनानीनां सेनानेतृणां स्कन्दनात्स्वस्माज्जगतो निष्कासनात्स्कन्दनामा । स्कन्दिर्गतिविशोषणयोरिति धातोरच् । सरसां सरोवराणां सागरः । गिरतीति गरः गृ निगरणे पचाद्यच् । सारस्य गरः सागरः रशब्दलोपो निरुक्तत्वात् । सारभोकृत्वात्सागरनामा समुद्रस्थः ॥ १०.२४॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ १०.२५ ॥

विरोधिनां भर्जनाद्दहनाद्भृगुनामा भृगुस्थः । मुख्यत्वादेकम् । चतुर्विधनाशहीनत्वादक्षरनामा प्रणवस्थः । जान्जातान्पातीति जपः याज्यत्वाद्यज्ञः । जपश्चासौ यज्ञश्चेति व्युत्पत्त्या जपयज्ञनामा जपरूपयज्ञस्थः स्थावराणां गतिहीनानां हिमालय इति । ह्रीश्च मा च तयोरालय आश्रयः । ह्रीमालयः स एव हिमालयः । ह्रीश्रीशब्दितलक्ष्मीरूपद्वयस्य आश्रयत्वाद्धिमवत्पर्वतस्थः ॥ १०.२५ ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ १०.२६ ॥

अश्ववत्तिष्ठतीत्यश्वत्थनामाऽश्वत्थगतः नराणामपेक्षितं नारम् । तद्ददातीति नारदनामा नारदस्थः विचित्राधिदेवादिरथवत्त्वाच्चित्ररथनामा तन्नामकगन्धर्वस्थितः । सुखरूपत्वात्कः । पाल्यते जगदनेनेति पिः । पा रक्षण इत्यतः किः । आतो लोप इटि चेत्याकारलोपः । लीयते जगदनेनेति लः ली श्लेषण इत्यतो डः । ला आदान इत्यतो वा कः । कश्चासौ पिश्चासौ लश्चेति कपिलः सुखं पिबत्यनुभवति लीलयेति वा कपिलः ॥ १०.२६ ॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥ १०.२७ ॥

अत्युत्कृष्टकीर्तिमत्त्वहेतुना उच्चैःश्रवोनामानममृतोद्भवं क्षीरसमुद्रजातोच्चैःश्रवःस्थं विद्धि । 'तदैरं मदीयं सर' इति मुक्तिस्थसरसो लक्ष्म्यात्मकत्वोक्तेः ऐरं श्रीः तामवतीति ऐरावतनामानं इन्द्रवाहनस्थं विद्धि । नरेश्वरत्वहेतुना नराधिपनामानं चक्रवर्त्यादिस्थं विद्धि ॥ १०.२७ ॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १०.२८ ॥

सर्वदोषवर्जितत्वादरिभिर्वर्जनाद्वा वज्रनामा इन्द्रायुधस्थः । कामितार्थदोग्धृत्वात्कामधुङ्नामा कामधेनुस्थः । कं सुखं तस्य दराः प्रभेदाः तान्पिबत्यनुभवतीति कन्दर्पनामा । प्रकृष्टजननकारणमन्मथस्थः । सर्पाणामेकशिरसाम् । वासस्य कं वासकं अतिशयार्थ उकारः वासुकः तद्दातृत्वेन तद्वान्वासुकिः मत्वर्थक इकारप्रत्ययः । वासुकिर्वाससुखद इति निरुक्तेः ॥ १०.२८ ॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥१०.२९॥

नागानामनेकशिरसांदेशकालगुणानंत्यहेतुनाऽनन्तनामा शेषगतः ।
यादसां जलचराणां उत्कृष्टानन्ददत्वाद्वरुणनामा वरुणस्थः ।
'णश्च निर्वृतिवाचक' इत्युक्तेः ।वरशब्दस्य उकारोऽतादेशः ।
वृणोतीति वा वरुणः वृञ उणप्रत्ययः ।ऋ गताविति
धातोर्यप्रत्यये अर्यं ज्ञेयं तन्माति जानातीत्यर्यमानामा
तन्नामकपितृस्थः ।संयमतां नियमनं कुर्वतां यमः
नियमनहेतुना यमनामा यमाख्यसारधर्मप्रदः (इत्यर्थः) ॥१०.२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥१०.३०॥

प्रकृष्टः ह्लादः सुखं यस्येति प्रह्लादनामा तन्नामकदैत्यस्थः ।
कलयतामाकलयतां बन्धनादिकुर्वतां वा कालः ।कल ज्ञान इति
धातोः सर्वमाकलयतीति कालनामा कालस्थः ।स्वात्मानं
मृगयंत्यन्वेषयन्तीति मृगाः भक्तास्तदधिपतित्वान्मृगेन्द्रनामा
मृगेन्द्रस्थः ।विशेषेण नताः विनतास्तेषां आश्रयतया
तत्सम्बन्धी वैनतेयः । 'वैनतेयो नतास्पत' इति निर्वचनात्
सम्बन्धे ढक् ॥१०.३०॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥१०.३१॥

पवतां शोधकानां वेगवतां वा ।पान्तीति पाः 'पा रक्षणे' क्विप् ।
पाभिः पालकैः वननीयत्वाद्भजनीयत्वात्पवनः पवनस्थः लोकं
रमयतीति रामः लोकोऽस्माद्रमत इति वा रामः ।रमेर्घञ् ।
झषाणां मीनानाम् ।माङ्मान इत्यतो माशब्देन ज्ञानं
तस्याल्पताज्ञापनाय ह्रस्वतया निर्देशः । 'ऊनार्थे चोनमिश्यत'
इत्युक्तेः ।लोकस्य मं अल्पज्ञानं करोतीति मकरनामा ।
मकराख्यजन्तुगतः ।असारतया संसारं जगतस्त्यजतोऽवति
रक्षतीति जाह्नवी नामा गङ्गास्थः ॥१०.३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥१०.३२॥

सृज्यन्त इति सर्गाः भूतानि तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थः ।

आत्मनो जीवानधिकृत्य पतित्वेन वर्तते ज्ञाप्तिस्वरूपश्चेत्यध्यात्मविद्यानामा ब्रह्मविद्यास्थः । प्रवदतां जल्पवितण्डादिकथां कुर्वतां वाच्यत्वहेतुना वादनामा वादकथास्थः ॥ १०.३२॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ १०.३३॥

अ इत्याक्रियमाणत्वादकारनामा अकारस्थः । सामासिकस्य समाससमूहस्य । बहिरन्तर्द्विरूपत्वेन द्वन्द्वनामा द्वन्द्वसमासस्थः । क्षयहीनत्वादक्षयनामा संहर्तृत्वात्कालनामा सन् । अक्षयकालस्थः । उत्तरावधिशून्यः त्रिकालगतः । कलच्छेदन इति धातोः । धाता धारणपोषणकर्ता । डुधाञ् धारणपोषणयोः । सर्वदिङ्मुखत्वहेतुना विश्वतोमुखनामा चतुर्मुखस्थ इत्येके । सर्वत्र स्थितमुखोपलक्षितसर्वावयववानित्यर्थ इत्यन्ये ॥ १०.३३॥

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ १०.३४॥

सर्वहरो मारकत्वहेतुना मृत्युस्थः । भविष्यतामुत्पत्स्यमानानामुद्भावयतीति व्युत्पत्त्योद्भवनामा उद्भवस्थः । कीर्त्यत्वाश्रयत्ववक्तृत्वहेतुभिः कीर्तिश्रीवाङ्नामा सन् कीर्तौ श्रियां वाचि च स्थितः । स्मरणीयत्वात्स्मृतिनामा स्मृतिस्थः । मेधाधृतिक्षमारूपत्वात्तत्तन्नामा मेघाधृतिक्षमास्थः (???) ॥ १०.३४॥

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ १०.३५॥

बृहत्सारत्वाद्बृहत्सः अमेयत्वादमः बृहत्सश्चासावमश्चेति बृहत्सामनामा । रथन्तरवैरूपवैराजशाक्करादिसाम्नां मध्ये तदाधिक्यहेतुतया बृहत्सामस्थः स्वगायकांस्त्रातीति व्युत्पत्त्या गायत्रीनामा । त्रिष्टुब्जगत्यादिछन्दोभ्य आधिक्यहेतुतया गायत्रीच्छन्दस्थः । मार्गाणां शीर्षस्थानत्वान्मार्गशीर्षनामा मासेभ्य आधिक्यहेतुततया मार्गशीर्षमासस्थः । कुत्सितां सुष्टुभूतां च मां ज्ञानं करोतीति कुसुमाकरनामा अन्यऋतुभ्य आधिक्यहेतुना वसन्तऋतुस्थः ॥ १०.३५॥

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ १०.३६॥

छलयतां कापट्यमाचरतां क्रीडापरत्वहेतुना द्यूतनामा द्यूतस्थः ।
प्रकाशकत्वात्तेजोनामा तेजःस्थः ।जयिनां जयरूपसारप्रदत्वहेतुना
जयोऽस्मि ।व्यवसायो निश्चयः व्यवसायिनां व्यवसायरूपसारधर्मदाताऽस्मीत्यर्थो
ज्ञेयः ।सत्त्ववतां सत्त्वरूपसारधर्मप्रदोऽस्मीत्यर्थः ॥१०.३६॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥१०.३७॥

वासयति सर्वमाच्छादयति निवासयतीति वा वासुः ।"वस आच्छादने"
"वस निवास" इत्यतो वा ण्यन्तादुण् ।सर्वत्र वसतीति वा वासुः
वसतेरुण् ।स चासौ देवश्च क्रीडादिगुणविशिष्टश्चेति
वासुदेवः ।धनं जयतीति धनञ्जयनामा धनञ्जयस्थः ।
सर्वस्माद्विशिष्टत्वाद्विः आसमन्तात्सः गतः ।सृगतावित्यतो डः ।
विश्वासावासश्च सर्वगतश्चेति व्यासः ।यद्वा विशिष्टा आसा
स्थितिर्यस्यासौ व्यासः ।आस उपवेशने इति धातोः ।उश इच्छायामिति
धातोः सर्गादीच्छावत्त्वादुशनानामा सन्नुशना कविः उशनसि
कवौ स्थित इत्यर्थः ॥१०.३७॥

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥१०.३८॥

दमयतां दण्डं कुर्वतां दण्डनहेतुना दण्डनामा दण्डनरूपधर्मदाताऽस्मीत्यर्थः ।
जिगीषतां नीतिरस्मि नीतिरुपसारप्रदोऽस्मि ।गुह्यानां गोपनीयानां
मुनीनामीड्यत्वसम्बन्धेन मुनीनामिदं मौनम् ।शब्दस्वभावान्नपुंसकता ।
मुनिसंबन्धितया मौननामा मौनस्थः ।ज्ञानवतां ज्ञानाख्यसारदोऽहमित्यर्थः ।
स्वयं च ज्ञानरूपत्वेन ज्ञाननामा ।अत्र शश्यादिषु
विजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम् ।नक्षत्रादीनां विजातीयत्वात् ।
'सत्त्वं सत्त्ववतां' इत्यादौ धर्मिषु सत्त्वादिसारधर्मदं
विभूतिरूपमुक्तं ज्ञेयम् ।तथैव दर्शितमस्माभिस्त्रत्र तत्रैव ।
'रुद्राणां शङ्कर' इत्यादौ सजातीयश्रैष्ठ्यदं विभूतिरूपमुक्तम् ।
वासवोशनोधनं जययज्ञवज्रसामवेदानां सजातीयैकदेशाधिक्यदं
विभूतिरूपमुक्तम् ।तेषां सजातीयसर्वश्रैष्ठ्याभावात् ।देवेषु
कवित्वादिगुणेषु च ब्रह्मणः ।पार्थेषु भीमस्य, यज्ञेषु
ज्ञानयज्ञस्य, आयुधेषु चक्रस्य, वेदेषु ऋग्वेदस्याधिक्यात् ॥१०.३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥१०.३९॥

बीजं कारणं तदप्यहमेव श्रैष्ठ्यदत्वेन ।भगवतः सर्वगतत्वं

कुतो मानादित्यत आह ॥ न तदिति । मया विना यद्भूतं स्यात्तच्चराचरं नास्ति यतोऽतोहं सर्वत्र स्थित इत्यर्थः । यद्वा रविप्रभृतिषु श्रैष्ठ्यदत्वेन तत्र सन्निधावुक्ते ज्यातिरादिषु नेति प्राप्तं अतः सर्वत्राहमस्मीति व्यतिरेकमुखेनाह ॥ न तदिति ॥ १०.३९ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ १०.४० ॥

सङ्क्षेपकरणे कारणं दर्शयन्नुपसंहरति ॥ नान्त इति । अन्तः पर्यवसितिः । अत्र एष इति पदमावर्तते । एष 'अहमात्मा गुडाकेशे'ति 'आदित्यानामहं विष्णुः' इत्यादिना विभूतिरूपसङ्क्षेप उद्देशतः शृङ्गग्राहिकया इदमिति विशिष्य निर्देशेन मया प्रोक्तः । एष तु वक्ष्यमाणतया हृदिस्थस्तु विभूतेर्विस्तरो मया प्रोक्तः प्रोच्यते । वर्तमाने निष्ठाप्रत्ययः । पुरा प्रोक्त इति वाऽर्थः ॥ १०.४० ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽंशसम्भवम् ॥ १०.४१ ॥

तमेव विभूतिविस्तरं लक्षणोक्त्याऽऽह ॥ यद्यदिति । यद्यत्सत्त्वं वस्तु विभूतिमत्स्वजातितः श्रैष्ठ्योपेतं श्रीमत्सम्पद्युक्तं ऊर्जितं अभिवृद्ध्युपेतं वा तत्तद्वस्तु मम तेजोरूपेण प्रकाशरूपेणांशेन सह भवतीति तेजोऽंशसंभवमेवावगच्छ जाणिहि ॥ १०.४१ ॥

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ १०.४२ ॥

लक्षणमुखेनोक्ततत्तद्वस्तुनिष्ठविभूतिविस्तरादप्यधिकविभूतिविस्तरमाह ॥ अथवेति । अथवेति पक्षान्तरे । एतेन बहुना विभूत्यादियुक्तरविप्रभृतितत्तद्वस्तुनिष्ठपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां विस्तरेण ज्ञातेन तव किम् । न किमपि फलम् । वक्ष्यमाणव्याप्तज्ञानफलादल्पफलत्वादाक्षेपः । न तु वैफल्यादिति भावः । तर्हि किं ज्ञातव्यमित्यत आह ॥ विष्टभ्येति । इदं प्रमाणावगतं कृत्स्नं जगदेकांशेन अनन्तांशमध्ये एकाम्शेनैव विष्टभ्य व्याप्य स्थितः सर्वांशेन व्याप्तुं जगत्सहस्रमपि नालम् । अतः तादृशापर्यवसितव्याप्तिमानहम् । अतस्तज्ज्ञानमावश्यकमिति भावः । न चैतज्ज्ञानादेव मोक्षसिद्धौ प्रागुक्तपरिच्छिन्नविभूतिरूपाणां ज्ञानं व्यर्थमिति तदुक्तिर्व्यर्थेति शङ्क्यम् । 'अज्ञात्वैनं सर्वविशेषयुक्तं देवं परं को विमुच्येत बन्धादिति' श्रुत्या प्रागुक्तज्ञानस्यावश्यकत्वात् । महाफलाधिकारित्वात्तवोभय-

ज्ञानमावश्यकम् । न विशेषज्ञानमात्रेणालमिति तवैतेन ज्ञातेन किमिति भावेन तवेत्युक्तम् ॥ १०.४२ ॥

इति श्रीमद्गीतार्थसङ्ग्रहे श्रीराघवेन्द्रयतिकृते

दशमोऽध्यायः